

VITÁRI ZSOLT

A NÁCI NÉMETORSZÁG ÉS KÖZÉP-EURÓPA II. A TÉRSÉG PROBLÉMÁINAK FELTÉRKÉPEZÉSE*

A közép-európai térségre kiterjedő német szupremácia, illetve az arra való törekvés nem a 30-as évek Németországának terméke volt, hosszú, a 19. század elejétől erősödő hagyományokra nyúlt vissza. A 20. század első felének radikális, évszázados állapotokat és folyamatokat felforgató eseményei azonban ezt a kérdést is új megvilágításba helyezték. A háború utáni békeszerződésben megtépzott és megalázott Németország úgymond tiszta lappal indulhatott Közép-Európa meghódítására, vagyis inkább visszahódítására. Ezúttal a korábbi hagyományoktól eltérően azonban nemcsak stratégiai és hatalmi megfontolások játszottak szerepet, Németországnak szinte létszüksége volt, hogy sarokba szorított helyzetéből egyik lehetséges irányként a már jól ismert térség felé vesse tekintetét.

Ezt a törekvést a történelemben keresett igazolás mellett – „Németország mindig is a térség vezetőhatalma volt” – a 20-as években és a harmincas évek elején, de különösen a gazdasági világválság hatásaként össze lehetett kapcsolni azzal az érveléssel is, hogy Közép-Európa az első világháború utáni formájában nem életképes, több sebből vérzik. Megoldásként nem is kínálkozhatott más mint a német „gyógyítótudomány” alkalmazása, amely a francia, olasz stb. sarlatánok mellett egyedül volt képes felismerni a problémákat és megtalálni rájuk a megfelelő kezelési módot is.

Az itt következő fejezetekben kapcsolódva előző tanulmányunk¹ logikájához, s az ott bemutatott fogalmi és történeti dimenziók folytatásaként, a Közép-Európára vonatkozó 30-as években keletkezett elméleti megközelítések segítségével a térség problémáinak német szemszögből való feltérképezését vizsgáljuk. Ismételten azokat az írásokat vettük górcső alá, amelyeket szerzőik könyvek, különféle folyóiratok hasábjain publikáltak. Így lehetővé válik, hogy megismerjük, miként vélekedett az akkori értelmiségi réteg, illetve egyéb megszólaló és az őket hallgató, valamint olvasó közönség e fontos, egész Európa jövőjére nézve meghatározó kérdéssről. Ebből következik, hogy nem térünk ki a közép-európai fogalom gyakorlati megnyilvánulásaira, vagyis mindazokra a kísérletekre, eredményekre (például szerződések), amelyeket a politika vagy a gazdaság szereplői kezdeményeztek, jóllehet a két szféra között gyakran mutatkozott összefonódás.

A gazdasági problémák kicsúcsosodásának ideje miatt a 20-as és 30-as évek fordulóján leginkább a közép-európai térség gazdasági problémái kerültek előtérbe, így a megszólalások a 30-as évek első felében jelentkeztek. Ez egyrészt összefüggött azzal, hogy Németország a 30-as évek közepére kilábalta a gazdasági válságból, másrészt a mérsékelt konzervatív közép-európai dikszurzus ugyan tovább élt a harmincas évek végéig, de úgy tűnt, hogy háttérbe szorul a nemzetiszocialista élettér-gondolat mögött, amely Közép-Európát mindössze egy lépcsőfoknak tekintette.

Térség problémákkal

Közép-Európa felértékelődése együtt járt annak az első világháború utáni tapasztalatnak a tudatosulásával, hogy a térség országainak önálló, magukba zárkózó fejlődése alapvetően csak növeli az amúgy is súlyos, elsősorban gazdasági problémákat. Tárgyalandó korszakunk elejét

* Készült az MTA–PTE Magyarország és Európa Kutatócsoport támogatásával.

¹ A tanulmány egy hosszabb, a náci Németország és Közép-Európa, a közép-európai fogalom viszonyát, a közép-európai diskurzus 1933 utáni továbbélését tárgyaló tanulmány második része. A tanulmány első részét, amely a közép-európai térségre Németországban használatos fogalmak, és a német vezető szerep alátámasztására segítségül hívott történeti igazolást mutatta be lásd: *Vitári Zsolt, A náci Németország és Közép-Európa I. Elnevezések és történeti igazolás.* In: *Kutatási Füzetek* 11. Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára. PTE, Pécs 2005, 264–299. o.

pedig semmi más nem határozta meg jobban, mint a gazdasági világválság tapasztalata és a korábban is meglévő problémák válság miatti súlyosbodása. Így a 30-as évek elején szinte kizárólag a gazdasági helyzettel kapcsolatos problémákat vetettek fel a Közép-Európával foglalkozó szakemberek. Különösen nagy hangsúlyt helyeztek az 1918–19-es kiinduló állapotra.

A brit tengeri rendszertől eltekintve Európa helyzete azon a „nagyszerű együttműködésen alapult, amely gazdasági téren Németország, Ausztria–Magyarország és Oroszország között alakult ki”. Ebbe az együttműködésbe vonták be Olaszországot, Romániát, Svájcot, a skandináv szabadkereskedelmi térséget, s így egy hatalmas gazdasági nagytérség keletkezett. „Ezekre a dimenziókra állították be az európai gazdasági erők, ezek képezték az európai világexpanszió keretét és alapjait, a felemelkedés és jólét egyedülálló feltételeit, amelyet az európai népek akkoriban élveztek.”²

A Monarchia felbomlásával és az új „nemzetállamok” létrejöttével azonban olyan gazdasági és kulturális kötődések oldódtak fel, amelyek régtől fogva meghatározóak voltak. A nemzeti önrendelkezés köntösébe bujtatott, hatalmpolitikai megfontolásokat követő, új rendezés nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Németországot nem sikerült jó időre kalodába zárni, s a dunai térség államait sem változtatták a stabilitás olyan szigeteivé, amelyek a francia szövetségi rendszer szilárd bázisaivá válhattak, s nemcsak a Szovjetunióval szemben funkcionálhattak cordon sanitaire-ként, de keletről sakkban tarthatták Németországot, és a revíziós törekvéseket dédelgető Magyarországot, sőt elvehették előlük a levegőt. „Egész Közép-Európa, az Ardennektől a Fekete-tengerig, ma többé-kevésbé Franciaország idegen hatása alatt áll, függetlenül attól, hogy a világháború győzteseiről vagy veszteseiről van szó.”³

Az első világháború utáni helyzetet nem tekintették másnak, mint nyomornak. Az említett nagytérség területén ugyanis több mint húsz állam jött létre, s ebből 11 új állam volt. Ezek átlagos területi nagysága a korábbi átlag töredékét tette ki. Ezek az addigi gazdasági munkamegosztásból kiszakadva vagy ipari, vagy mezőgazdasági felesleggel rendelkeztek, s ily módon egymásra voltak utalva. Bezárkózó, a preferenciákat kerülő, az autarkiót előtérbe helyező politikájuk viszont nem hozott megoldást a gazdasági nehézségekre, negatív külkereskedelmi mérleg és infláció, magas munkanélküliség jellemezte őket, s csak külső segítséggel maradtak valamelyest életképesek. Emiatt gazdasági válságuk messze meghaladta az általános világválságot.⁴ Gerhard Schacher ebben a tekintetben nem kissé elfogultan csak Csehszlovákiát tekintette kivételnek.⁵

Az autarkia-törekvéseket a „harc mindenki ellen” állapotaként lehetett értelmezni, olyan harcként, amelyben a meglévő gazdasági és pénzügyi erők, de velük együtt a politikai és kulturális természetűek is értelmetlenül elhasználódtak. A világnak talán nem volt még egy olyan pontja, amelyben a szomszédok jobban egymásra voltak utalva, mint Közép-Európában.

A felaprózódott, kistérségi gazdaságok pedig nem tudták felvenni a versenyt az olyan nagytérségekkel, mint az Egyesült Államok, Szovjetunió és a Brit Birodalom, amelyek racionalizálták és egységesítették termelőeszközeiket, közlekedési rendszerüket, piaci szervezetüket. Európában ehelyett pontosan az ellenkezője zajlott, hiszen a 11 új állam egyben 11 új valutarendszert, vámterületet, adórendszert, szuverén gazdaságpolitikát hozott. A legsúlyosabb problémákat ezek a változások a dunai térségben vonták magukkal.⁶

Az autarkia-törekvésekből is fakadó válságos gazdasági helyzet a térség államaiban a belső és külső eladósodással, a pénz- és hitelélet szétzilálásával, s így erős bizalmi válsággal járt együtt. Ehhez társult még a legfontosabb exportcikk árzuhanása. Így Közép-Európa a hibás gazdaság- és hitelpolitika hosszú időszaka után egy romhalmazhoz hasonlított.⁷

² E. Wunderlich (szerk.), Der Donaauraum und seine Probleme. Fleischhauer & Spohn, Stuttgart 1933, 47. o.

³ Paul Lüdorf, Aktive deutsche Mitteleuropapolitik! In: Zeitschrift für Geopolitik, 1932/4. sz., 214. o. Lüdorf eredendően jugoszláviai német volt, Újvidék környékén élt.

⁴ Wunderlich, i. m., 28–29, 45, 50–51. o.

⁵ Gerhard Schacher, Mitteleuropa und die westliche Welt. Orbis, Prága 1936, 3. o. Schacher Csehszlovákiában élt, s így bár német nyelven írta könyvét, meglehetősen kritikus hangot ütött meg Németországgal szemben, s különösen elfogult volt Csehszlovákia irányában.

⁶ Wunderlich, i. m., 48. o.

⁷ Schacher, i. m., 182–185. o.

A közép-európai agrárválság elsősorban gabona eladási válság volt, s így egy nemzetközi jelenség részét képezte. Az átállási folyamat során megvalósított gépesítés, a termőterületek növelése akkor hozott nagyobb hozamokat, amikor egyre inkább betört az európai piacra a tengeren túli gabona, amely a jobb műszaki és tőkehelyzet következtében jelentősen olcsóbb volt, mint a Közép-Európában előállított. Bár a közép-európai probléma megoldása az agrártermékeknek az ipari országok (Németország, Ausztria, Csehszlovákia) által történő felvétele lett volna, ezek az országok a tengeren túli gabonát sem szoríthatták ki piacaikról, hiszen akkor ipari exportjuk került veszélybe. A helyzet akkor vált igazán drámaivá, amikor a közép-európai ipari országok az autarkiaöretől elragadtatva egyre eredményesebben biztosították gabonaellátásukat. Ennek következtében erősen lecsökkent, helyenként akár meg is szűnt a közép-európai import, s e folyamat fő bűnöse Schacher szerint Németország volt. Németország 1932 óta az Elbán túli birtokos réteg meghatározó szerepe miatt már agrárfelesleget is előállított. Ezt a folyamatot pedig Ausztria és Csehszlovákia is követte.⁸

Agrár szempontból nyilvánvaló szimptóma volt, hogy míg a konkurenciát jelentő tengerentúli országokban az életképesebb nagy farmgazdaságokra tértek át, addig a dunai térségben a korábbi nagybirtokokat is kis önálló paraszti gazdaságokra osztották fel, ami természetszerűleg együtt járt a rentabilitás csökkenésével, adott esetben eltűnésével is.⁹

Az egyetlen megoldást tehát az jelentette, ha a közép-európai agrártermékek visszatálnak a régi piacokra, de közben az ipari országok mezőgazdasági rentabilitása sem sérül teljesen. Ezzel fékezheték az agrárállamok túlzott iparosítását is. Mindez viszont egyértelműen mutatja, hogy Schacher szemében a helyzetet úgy kellett megoldani, hogy Csehszlovákia jól járjon, s a felvázolt megoldási terve szerint így engedményekre sem kényszerült.¹⁰

Az ipari országok túlagrósodása mellett az egyik legfontosabb problémaforrás az agrárországok túlzott iparosítása volt, amelyekhez viszont nem voltak meg a szükséges feltételek. A vámokkal védett és komoly állami szubvenciót élvező iparosítás nem jelentett megoldást az elszegényedő agrárszektorból a városokba özönlő tömegek foglalkoztatására. Életképes ipar csak abban az esetben alakult ki, ha annak megvolt a nyersanyagbázisa, és a nyugat-európai ipar partnerévé vált. Az ipar nagyobb része viszont nem rendelkezett ilyen bázissal, s ezen iparágak életben tartása csak a pénzügypolitika eszközeivel volt lehetséges. Az autarkiapolitika Közép-Európát viszont mindnagyobb nyomorba döntötte, és a térséget Európa legnagyobb válsággócává tette, amely az európai békére is fenyegetőleg hatott. A megoldást csak a vámhatárok fokozatos leépítése és a kötött devizagazdálkodás megszüntetése jelenthetett.¹¹

A közép-európai gazdasági életben tartása csak külföldi hitelekkel vált lehetségessé, amelyek terhe azonban messze meghaladta ezen országok gazdasági erejét. Schacher szerint itt kivétel volt Csehszlovákia, amely mindig pontosan törlesztette adósságait. A helyzet annyiban változott, hogy míg korábban a Monarchia nyugati területei és Németország voltak a hitelezők, addig a háború után főleg Franciaország, Nagy-Britannia és az USA vette át ezt a szerepet, amelyek viszont nem vásároltak ezekből az országokból. Korábban az Ausztria és Németország felé történő eladósodás tartható volt, mert az áruszállítások formájában azt folyamatosan kamattal terhelték és törlesztették. A gazdasági világválság közepette bekövetkező tőke kivonás viszont a közép-európai valuták válságát vonta maga után.¹²

A válságos helyzet persze nemcsak a gazdaság területén mutatkozott meg, hanem az infrastruktúrát is sújtotta. Míg a nyugati részeken jelentős út- és vasúthálózat jött létre, csatornákat építettek (Duna–Rajna–Majna, Északi–Balti-tengeri csatorna), addig keletebbre óriási deficit mutatkozott. Szükség volt tehát további építkezésekre (pl. Elba–Duna, Elba–Odera, Duna–Odera–Visztula csatornák), a közúti- és a vasúti közlekedés dinamikus fejlesztésére.¹³

⁸ Uo., 188–201. o.

⁹ Wunderlich, i. m., 52. o.

¹⁰ Schacher, i. m., 188–201. o.

¹¹ Uo., 202–209. o.

¹² Uo., 211–213. o.

¹³ Wunderlich, i. m., 54. o.

Mindezek a szimptomák olyan összegzésre juttatták a megfigyelőket, hogy a térséget több, a korábbinál erősebb erjedési katlan terhelte, s a mozgások még nem zárultak le. Úgy gondolták, hogy talán eljön még az az időszak, amikor a természetszerűleg kínált lehetőségek túlmutatnak a kisállamiságon és „az egymást kiegészítő gazdasági területek egyesülésével egy nagy és harmonikus gazdasági térséget lehet alkotni. Mert Közép-Európa, különösen keleti részének lényege nemzetek feletti köteleket követel, a népi és kulturális ellentétek belső kiegyenlítődése és a természet által adott gazdasági lehetőségek kihasználása céljából”.¹⁴

A gazdasági problémák összessége a térszemlélet alapján a közép-európai tér hátrányát mutatták más nagy terekkel szemben, amelyek Közép-Európa hanyatlásával párhuzamosan inkább erősödtek. Karl Hoffmann 1925-ben úgy vélte, hogy Európa két nagy hatalmával, a francia kontinentális imperializmussal és a Brit Birodalommal szemben a közép-európai térség nagyhatalmi státusa megszűnt, hatalmi politikai passzivitásra van ítélve.¹⁵ Ezzel egy időben azonban a világ más tájain nagytérségek (Szovjetunió, USA) jöttek létre hatalmas gazdasági erőforrásokkal és tartalékokkal, amelyekkel a szétforgácsolt Európa nem tudott lépést tartani. Nagy-Britannia pedig védővámok bevezetésével (1932) akarta megerősíteni világbirodalmát. Az európai összefogás fő megakadályozója továbbra is a francia „élettörvény” volt.¹⁶

A felemelkedő és önellátásra berendezkedő erőközpontok közül Japán és a Szovjetunió is egyre nagyobb konkurenciát jelentett, mivel át akarták venni Ázsia ellátását. A statisztika azt is megmutatta, hogy a tengerentúlra irányuló német kereskedelem meredeken csökkent. A legszorosabb gazdasági együttműködés Európával és a Szovjetunióval állt fenn. Ezzel szemben a többi térségi állam csak „gyalázatos” vásárlóereje miatt szorult háttérbe. Ez az elemzők szemében még egy indokot jelentett arra, hogy szükség van a térség szanálására.¹⁷

Az értelmetlen kölcsönpolitika és a túlzott iparosítás alábbhagyása, a szerződéses révén erősödő áruforgalom, a szigorú devizagazdálkodás, az importkorlátozás összességében kedvező fordulatot adtak a térség gazdasági helyzetének rendezéséhez. A kedvező jelek ellenére azt hangoztatták, hogy a gazdasági problémák megoldása nem fogja feloldani a régi politikai és népiségi (völkisch) szükséghelyzetből eredő politikai feszültségeket.¹⁸

Az Európára, különösen Közép-Európára jellemző rossz helyzet legnagyobb szenvedőinek a németeket, a magyarokat és a bolgárokat tartották, vagyis mindazokat, akik korábban egy fronton harcoltak. („A mai Magyarország is nem más, mint egy szomorú törzs.”) Ehhez hasonlóan Romániára is úgy tekintettek, mint olyan országra, amely csak romokból volt összerakva: Besszarábiából, Bukovinából, az egykori magyar területekből, Moldvából, Havasalföldből. Helyenként megjelent a később a nemzetiszocialista zsargonba is beépülő népiségi (völkisch) színezet is, amennyiben nemcsak ezt tekintették a háború következményének, hanem azt is, hogy a térség vezető népeit: a németeket, az osztrákokat és a magyarokat megnyirbálták a saját életterükön, s olyan népeket segítettek hatalomhoz, akik azt állították, hogy korábban el voltak nyomva.¹⁹

A várható nehézségekkel maguk a győztes hatalmak is számoltak, ezért terveztek az utódállamok részére az első öt évben egy szorosabb kereskedelempolitikai együttműködést, amit azonban nem sikerült megvalósítani. „Az önálló, izolált gazdasági egzisztencia kísérlete azonban végleg csődöt mondott ezekben az államokban.”²⁰ A térség összeomlása egész Közép-Európa összeomlásával járt együtt, ami bénította a teljes európai gazdaságot is.

Közép-Európát akkori állapotában így nem tartották képesnek arra, hogy folytassa történelmi feladatainak ellátását. Róma, Párizs és Berlin az idők folyamán pedig azt tapasztalta, hogy nem uralhatják tartósan a térséget. E szemléletmód fennmaradása viszont sok veszélyt rejtett, és úgy ítélték meg, hogy a térség egyre inkább Kelet-Európává vagy Ázsiává válik, vagyis

¹⁴ Uo., 25. o.

¹⁵ Karl Hoffmann, Mitteleuropa in der Weltpolitik und den Welträumen. In: *Volk und Reich*, 1925/1. sz., 38. o.

¹⁶ Max Hahn, Mitteleuropa als Ziel deutscher Politik. In: *Volk und Reich*, 1931/10–11. sz., 564–565. o.

¹⁷ Wulf Siewert, Weltpolitik oder Raumpolitik? In: *Volk und Reich*, 1933, 145. o.

¹⁸ Helmut Klein, Politik und Wirtschaft im Donaauraum. h.n., 1934, 224. o.

¹⁹ Wunderlich, i. m., 22–23, 45–46. o.

²⁰ Uo., 51. o.

a Szovjetunió elárasztja ezt a területet, de legalábbis elbalkánosodik, ha Közép-Európa nem részesül segítségben. A nyugat-európai országok vádolása abban is megnyilvánult, hogy úgy vélték, nyugatabbra nem is igen tudtak arról, hogy e kulturálisan magasan fejlett országok milyen nyomorba dőltek, s Nyugat-Európa csak azt tartotta fontosnak, hogy „uzsorakamatra adott pénzeit” elvesztette itt, és inkább sorsára hagyta a térséget. A Szovjetunió viszont pontosan látta, hogy milyen folyamatok zajlanak itt, és céltudatosan ment előre saját közép-európai céljai megvalósításában.²¹ E helyzet leküzdésének egyetlen lehetséges módjának azt tekintették, ha a németiség egységes frontot képvisel. Nyugaton sokkal szilárdabb volt a front, ott nem lehetett egyelőre mit kezdeni, keleten viszont mozgathatóak voltak a vonalak.²²

Az elemzők pontosan tudták, hogy a térség országai nem tartoznak a legfontosabb és a legfejlettebb országok közé. A dunai országok jelentőségét abban látták, hogy szervezettségük megoldatlan volt, ami azt eredményezte, hogy súlyuk nem felelt meg a lehetőségeiknek, sőt Európa válsággócát képezték, amit alapvetően strukturális problémákra lehetett visszavezetni. Jobb szervezettséggel kimeríthették volna a rendelkezésre álló lehetőségeket, ami felemelkedésükhöz vezethetett volna. A helyzet oka – s ide mindig visszatértek a gondolatok – a világháborúban rejlett, amely feje tetejére állította a térség viszonyait.²³

A közép-európai országok ereje nem volt elégséges ahhoz, hogy biztosítsák lakosságuk életfeltételeit, az államapparátus is teljesen egészségtelen volt. Így Közép-Európát az itteni országok és a többi európai ország által elkövetett hibák áldozatának is tekintették. A gazdasági világválság nyomai, az agrárprobléma, az erőteljes iparosítás, az autarkiaörület, az állam elhatalmasodása a gazdaság felett összességében viszont már nemcsak a közép-európai egészségesedési folyamatot veszélyeztették, hanem az egész világ számára veszélyt jelentettek.²⁴

A legfőbb figyelmet Németország a háború utáni rendezés két legfőbb kárvallottjának, Ausztriának és Magyarországnak szentelte. Úgy gondolták, hogy az igazságtalanság, az elkövetett politikai hibák, valamint a tarthatatlan helyzet soha nem fogja nyugalomra bírni e két országot. Az életképtelen Ausztria évek óta kölcsönpénzből élt, s az agrárjellegű Magyarország az iparosítás ellenére sem tudott független gazdasági teret alkotni. Magyarország számára mindig fennállt a kényszer, hogy a szomszéd országok felé forduljon, amelyekkel még megvoltak a régi időkől származó gazdasági kötelek. A helyzet azonban csak két megoldást hozhatott: a kisantant és a Balkán-paktum országai vagy megsemmisítik e két országot, vagy kénytelenek lesznek a dunai térség magját képező két ország nyomásának engedni. A kisantant ezt meg is tette volna, ha Olaszország nem lépett volna fel Ausztria és Magyarország védelmezőjeként.²⁵

Ausztria esetében úgy merült fel a kérdés, hogy tartósan megőrzi-e lebegő helyzetét szomszédai között, s hogy valóban képes-e így élni, vagy ahhoz, hogy megállítsa gazdasági hanyatlását, odaköti magát az egyik oldalhoz, s ha igen, melyik oldalhoz. Ez sokban függött attól is, hogy miként viszonyult a kérdéshez Franciaország, amely a Németországhoz való visszatérést „felvásárolta”. Németországnak viszont be kellett látnia, hogy az első világháborút követő másfél évtizedben nem lett volna lehetősége Franciaország helyettesítésére, s így nem nyílt lehetősége arra, hogy már korábban „visszahódítsa” saját oldalára Ausztriát. Sőt, Ausztria esetleges csatlakozásával csak saját belpolitikai problémáit szaporította volna. Az egyik elemző ebben a tekintetben mindenesetre arra a következtetésre jutott, hogy Ausztria sohasem fog egybeolvadni a birodalommal, még annyira sem, mint Bajorország. Fekvése miatt számára mindig valamiféle különállást kell biztosítani. Ausztria alapvetően problémamentes a térségben, komolyabb problémát csak Dél-Tirol kérdése okoz Olaszországgal.²⁶

Csehszlovákia esetében arra a meggyőződésre jutottak, hogy ez az ország vészelté át a háború utáni időszakot a lehető legjobban, s a gazdasági válságnak viszonylag sokáig ellen tudott

²¹ Erwin von Sarkotic, *Aufbau des Abendlandes. Ein Arbeitsplan auf Grund des Viermächtepaktes*. Manzschke, Wien – Leipzig 1933, 104. o.

²² Wunderlich, i. m., 27–28. o.

²³ Uo., p. 44–45.

²⁴ Schacher, i. m., 4–5. o.

²⁵ Helmut Klein, i. m., 223–224. o.

²⁶ Wunderlich, i. m., 59–60. o.

állni. Miután azonban 1932 végére ott is válságtünetek jelentkeztek, maguk a csehek is kiábrándultak az „országalapítási bódulatukból”. A francia szövetség is azt a hiú reményt táplálta bennük, hogy lemondhatnak a németekkel való kiegyezésről. Csehszlovákia ezért az előtt a probléma előtt állt, hogy időben felismeri-e a visszatérés szükségességét, és visszailleszkedik-e abba a gazdasági és kultúrkörbe, ahova 700 éven keresztül tartozott, s amelyből saját kárára vált ki. Német szempontból az is fontos volt, hogy ez az állam ismét egyenjogúvá teszi-e a szudétanémeteket, visszahelyezi-e nyelvüket a korábbi megbecsülésbe, amivel visszanyerheti mind Németország, mind Ausztria barátságát.²⁷

Közép-európai szemmel nézve az sem volt kedvező, hogy Csehszlovákiának a szomszédjaival sem volt békés a viszonya, hiszen a két német állam mellett Lengyelország és Magyarország sem volt vele baráti viszonyban, s még a szlovákok autonómiatörekvései is feszültté tették a térség életét. Magyarországgal csak a kompromisszum hozhatott enyhülést, de még a tisztán magyar lakta területek visszaadására sem láttak reményt a közép-európai megoldást kereső írások.²⁸

Magyarország olyan erőt képviselt, amelyet elnézve a térség egyensúlya meglehetősen labilisnak tűnt. A területileg Németországnál sokkal jobban sújtott, lefegyverzett és túlerőben lévő szomszédok által körül vett ország azonban újból a dunai térség erős pólusát képezte. Magyarország abban is példamutató volt, hogy minden polgára tudatába beépítette Trianont, míg Németországban a versailles-i szerződést csak nagyon óvatosan közvetítették az ifjúság nevelésében. *„Magyarország politikailag elegendő mértékben kiforrott, hogy csak egy célt kövessen: a magyar Duna-medence önrendelkezését.”*²⁹

Céljai megvalósításához Magyarország minden eszközt megragadott, akár a német kártyát is. S amint lehetősége kínálkozott hozzá, újra trónra ültetette volna a Habsburg családot. *„Egy magyar király magyar belügy, amelyhez semmi közünk. Meg kell hagyni Magyarországnak a felelősséget azért, hogy vajon egy Habsburg kizárólag magyar érdekeket szolgálja-e. Amint azonban megjelenik egy Habsburg, hogy a magyar államhatárokon át beavatkozzon a német nép ügyeibe, minden németbe bele kell sulykolni, hogy a Habsburg-ház a történelemben már számtalanszor elárulta a német népet. Habsburg és Németország úgy viselik el egymást, mint a tűz a vizet.”*³⁰

A térség legfontosabb államait, illetve problémáikat sorra véve, egyfajta konklúzióként arra a megállapításra jutottak, hogy az első világháború utáni helyzet mutatta meg végérvényesen, hogy a magyarok, csehek stb. egyedül nem tudnak mit kezdeni a térrel. Arra képesek voltak ugyan, hogy közreműködjenek alakításában, de ahhoz nem volt erejük, hogy önállóan formálják azt. A térségbe csak a németek lehelhetek lelket. S ez volt az egyetlen lehetősége Németországnak, hogy ismét Európa vezérnépe legyen. *„Ha az ifjúság végre felfogja, hogy milyen jövő vár rá, és erre tudatosan felkészül, akkor szép jövő vár az elkövetkezendő generációkra. Ezer éves történelmünkben először nem az egyik vagy másik törzs, hanem egész népiségünk eleven, és mozgásban van. Csak iránymutatásra van szüksége. A meggyőződésnek és a hitnek kell eltölteni bennünket, hogy népiünknek is osztályrészül jutott egy küldetés. A küldetést Közép-Európának hívják!”*³¹

A térség többi állama természetesen nem állt annyira az érdeklődés középpontjában, mint az imént említett országok, s ez még Lengyelországra is érvényes volt. Ennek ellenére ezeknél is számba vették a problémákat, amelyek ugyancsak hasonlatosak voltak a közép-európai térség „főállamainak” problémáihoz, ami elsősorban a gazdasági struktúra és a gazdaságpolitikai törekvések hasonlóságából fakadt.

A közép-európai térséget tekintve mindig is Franciaországot tartották Németország számára a legfőbb akadályozó tényezőnek, s mikor az utóbbi elhatározta, hogy saját kezdeményezése nyomán nekilát a közép-európai térség gazdasági problémáinak megoldásához, azonnal a kérlelhetetlen francia vétóval találta magát szemben. Ennek legfőbb megnyilvánulása volt a német–román preferenciális vámrendszer, és a német–osztrák vámunió megakadályozása. *„Azóta Franciaország*

²⁷ Uo., 67–68. o.

²⁸ Uo., 68–69. o.

²⁹ Lüdorf, i. m., 216. o.

³⁰ Uo., 217. o.

³¹ Martin Spahn, *Mitteleuropa*. In: *Volk und Reich*, 1925/1. sz., 36, 38. o.

szakadatlanul új pozíciókat foglalt el, s mindenek előtt Magyarországot és Ausztriát vonta befolyási övezetébe. Így azt remélik, hogy végleg kihúzzák a német politika alól az utolsó ugródeszkát Délkelet felé.”³²

A 30-as évek elejére a délkeleti államokon „Franciaország-fáradtság” tüneteit vélték felfedezni, ami együtt járt azzal, hogy Franciaország befolyása csökkenőben volt a térségben, s ez azon is megfigyelhető volt, hogy a francia politika elsődleges feladatává a dunai országok gazdasági entente-ját tűzte ki célul (Tardieu-terv). A térség országai időközben belátták, hogy Franciaország gazdasági szervezőerőként csődöt mondott, s kölcsönökkel nem lehet sokat elérni, csupán ezen országok államadosságának a növelését, ami csak súlyosbította az amúgy sem sok kilátással kecsegtető helyzetüket. „Éppen a jelenlegi válság nyomása alatt látták be, hogy a politikai kölcsönök nem jelentenek gyógyírt, hanem rákényszerített narkotikumot. Amire ezeknek az országoknak sürgősen szüksége van, az az agrártermékek zavartalan piacrajuttatása. S éppen emiatt keltett azonnal bizalmatlanságot a francia terv, amely első változatában egyértelműen kizárta Németországot. A francia álláspont későbbi – s egyben túl késői – korrigálása okát valószínűleg főleg a délkeleti agrárállamok magatartásában lelhetjük fel. Franciaország azon kétséget kizáró szándéka, hogy Németországot elzárja a Délkelettől, a német–osztrák vámunió körüli harcok és az azt követő akciók nyomán még elevenen élt az emlékezetekben, minthogy a francia javaslatot komolyan vették volna. [...] Délkelet-Európa gazdasági nyomora az értelmetlen politikai kényszermegoldások direkt következménye!”³³

A Tardieu-terv ellen elsősorban Németország és Olaszország tiltakozott, mert a francia elképzelés e két, a közép-európai államokkal szomszédos nagy hatalmat kizárta. Anglia pedig elsősorban azért emelt kifogást, mert egyes Balkán-államokat – így főleg Bulgáriát – ugyancsak nem vettek figyelembe.³⁴ André Tardieu mellett Mussolini Közép-Európa-terve a római szerződésben öltött gyakorlati formát, a Eduard Beneš által ösztönzött gazdasági kisantant pedig a római szerződésből kimaradt országok újszerű együttműködését jelentette, amelyet Beneš viszont nem a rómaiak elleni hadüzenetnek szánt, hanem [állítólag – V. Zs.] annak kiegészítéseként.³⁵

A római szerződések megkötése ellenére azonban Olaszország nem volt döntő tényező a térségben. Bár Ausztria és Magyarország piacain a korábbinál nagyobb mértékben jelentek meg az olasz áruk, ez a kereskedelmi együttműködés inkább az agrárországoknak volt előnyös. Olaszország bizonyos mértékig egyfajta protektorátus megteremtését szerette volna elérni. Az olasz politika, amely 1933-ig a legnagyobb kedvezmények elvén állt, ezt követően a „Mussolini-tervvel”³⁶ irányt váltott, s a kölcsönös egyezmények révén a preferenciális vámok bevezetését szorgalmazta. Ez azokra az államokra terjedt volna ki, amelyeknek a dunai országokkal passzív volt a külkereskedelmi mérlegük, ami annyit jelentett volna, hogy Németország ebben a tekintetben nem jöhetett volna szóba.³⁷

Olaszország a revíziós törekvések pártolójaként is fellépett, Róma azonban csak a Jugoszláviával szembeni magyar revíziót támogatta, az Erdély visszaszerzésére irányulót soha. A német gondolkodók azonban ezt sem tartották végérvényes elkötelezettségnek, mivel úgy vélték, hogy ha létrejönne egy Adrián átívelő megegyezés, akkor Magyarországnak komoly meglepetésekben lenne része. S ez nem is tűnt olyan lehetetlennek, amennyiben figyelembe vették, hogy Albániával Olaszország kárpótolva érezhette magát a dalmát tengerpartért. A magyar miniszterelnök bécsi látogatása is egyértelműen jelezte, hogy nem bízott teljesen Olaszország pártfogásában. Ausztria szempontjából az együttműködést viszont az indokolta, hogy a Kisantant még mindig túlerőben volt. A gazdasági közeledés azonban nem lehetett teljes értékű, hiszen az mind természetes ellentéteket, mind természetes közösségeket generált. Németország szempontjából a legfontosabbnak a hasonló együttműködések bővítési képességét

³² Lüdorf, i. m., 215. o.

³³ Uo., 215–216. o.

³⁴ Schacher, i. m., 19. o.

³⁵ Uo., 20–21. o.

³⁶ A konkrét tervet végül is Igino Brocchi olasz gazdasági diplomata dolgozta ki, s az 1932-ben megkötött olasz–magyar és olasz–osztrák szerződésekben öltött testet.

³⁷ Helmut Klein, i. m., 223–224. o.

ítélték, mivel Ausztria számára továbbra is fontos volt a német és más nagyhatalmak részéről érkező együttműködés, amely a dunai térség gyógyulásának útját nyithatta meg.³⁸

A világválság vége felé bekövetkező elmozdulások Közép-Európa tekintetében Németország figyelmét is a korábbinál jobban irányították a térség felé. Míg a stresszes frontban annak a szándékát látták, hogy Németországot kiszorítsák fáradtságosan megszerzett pozícióiból, addig a magyar miniszterelnök bécsi látogatásában a dunai térség újrendezésének útját pillantották meg.³⁹ Németország természetesen figyelemmel kísérte a tőle földrajzilag távolabb eső együttműködéseket, így az 1934-es Balkán-paktumot is, amely német szemszögből azon országok körének bezárását jelentette, amelyek a status quo megtartásában voltak érdekeltek. Ezt mutatta az is, hogy Bulgária beléptetése eredménytelen kísérlet maradt.⁴⁰

A dunai térséget német örökségnek tekintő felfogások mindebből összességében azt a következtetést vonták le, s úgy vélték, hogy Németország az egyetlen, amely képes „*belehallani a dunai államok lakóinak lelkébe*”, és így észrevehette, hogy ott a francia tőke jelenléte miatt a rabszolgaság új formáját érezték. A német örökségből következően ez ellen segítség csakis Németországtól érkezhett, amely arra kötelezve is érezte magát.⁴¹

Német szempontból kézenfekvő volt, hogy nem hanyagolják el a külföldi németiséget sem. A Külföldi Németiség Egyesülete később Népszövetsége (Verein für das Deutschtum im Ausland, 1933-tól Volksbund für das Deutschtum im Ausland) 1881-től komoly munkát végzett ezen a téren. Az első világháború után azért is szükségesnek mutatkozott a szervezet működése, mert az újonnan létrejött, nemzeti tudatokat erősen megjelenítő országokban nem élveztek nagy toleranciát a nemzeti kisebbségek. Az asszimilációs törekvések a német kisebbségeket is elérték. A jogos kritika mellett az azon túlmenő kérdések is felmerültek: „*Nem fog-e együtt járni a számbéli fogyatkozással a kultúrfölény eltűnése? S ez nem gyorsítja-e meg a kiegyenlítődség folyamatát?*”⁴² Miután a német politika a közép-európai törekvései megvalósításában jelentős szerepet szánt a térségben élő németiségnek, azt sem nézték jó szemmel, hogy ez a külföldi németiség vagy határmenti németiség nem volt mindenhol egységes, s különösen a Szudéta-vidék 7 német pártjára utaltak ebben a tekintetben.⁴³

A tíz milliós külföldi németiség (Auslandsdeutsche) német meggyőződés szerint sokkal nagyobb jelentőséggel bírt, mint az létszámának megfelelt. Ennek a csoportnak összekötő funkciót, a híd szerepét szánták, amelyek segítségével áthidalhatók a közép-európai térség szakadécai. Ezért mindenkinek az volt az érdeke, hogy a németiség fennmaradjon az idegen államokban, ott a német szellemi mozgások közvetítőjeként lépjen fel, semlegesítse ezeket az államokat, s „*fejlessze a gazdasági és kulturális összefüggések szimbiotikus belátását*”. E megoldás nyomán Kelet-Poroszország ismét Nordostmarkká, Ausztria pedig Südostmarkká válhatott.⁴⁴

Németország hiányosságai

Martin Spahn már az 1920-as években is jelentős publikációkat közölt Közép-Európáról, s munkásságát az 1930-as harmincas években is folytatta. Az általa is alkalmazott részletes történeti áttekintés során jó néhány olyan mozzanatra is felhívta a figyelmet, amelyekben a problémák megoldásának húzódását a német magatartással is magyarázta. Megfigyelte egyrészt, hogy a franciák, akik „sokkal gyengébbek”, mint a németek, mégis nagyon eredményesek voltak, mert évszázadok óta egyetlen célt követtek következetesen [nyilvánvalóan Németország visszaszorítását – V. Zs.]. Spahn szerint a németekből hiányzott egy hasonlóan erős történeti

³⁸ Franz Klein, *Um den Donaublock*. h.n., 1933, 1010–1011. o.

³⁹ Franz Klein, i. m., 1009. o.

⁴⁰ Helmut Klein, i. m., 223. o.

⁴¹ Ig. *Schmerz*, Deutschlands Donauerbe. In: *Zeitschrift für Geopolitik*, 1932/4. sz., 224–230. o. Idézi: Jürgen Elvert, *Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1999, 198–199. o.

⁴² Wunderlich, i. m., 25. o.

⁴³ Uo., 64. o.

⁴⁴ Wunderlich, i. m., 71–72. o.; *Hans Rothfels*, Das Werden des Mitteleuropa-Gedankens, In: *Ostraum, Preußentum und Reichsgedanke*, Leipzig 1935, 228–248, 246. o.

tudat, a németek nem a történelmükből éltek. Egy másik megfigyelése szerint, talán egyik nép sem volt annyira belegyökerezve a területébe, mint a német, de ezen túl talán egyik sem volt olyan vándorkedvű, mint a német. Emellett a német nép nagyon befogadó volt az idegen kultúrelemek felvételére. Mindezeket Spahn a német nép történeti fejlődésével magyarázta.⁴⁵

Paul Lüdorffal egyetértve Wulf Siewert is komoly problémát látott abban, hogy a német külpolitikának hiányzott minden nagy gondolata, s a birodalom külügyi vezetését a céltalanság, az alapvető irányvonalak hiánya jellemezte. A sikertelen konferenciák, a semmitmondó közlemények még a Népszövetség kudarcánál is deprimálóbb hatással voltak, mint a Népszövetség kudarca. Franciaországtól eltekintve, amely meg akarta akadályozni Németország talpraállását, a többi nemzet meglehetősen passzív volt a világeseményekkel és a válsággal kapcsolatban. Ez viszont lehetőséget biztosított arra, hogy a német külpolitika új utakat keressen, s – mint írják – ezzel nem lehetett tovább várni. Az idő sürgetett, és a szükséghelyzet már majdnem elérte azt a pontot, amikor már minden mentési kísérlet késő volt.⁴⁶

Siewert számára egyértelmű volt, hogy csakis közösen lehet kül- és gazdaságpolitikát folytatni. A jóvátételi fizetések beszüntetése mellett olyan külpolitikát javasolt, amely szigorú behozatali és kiviteli tervet állít fel, ellenőrzi a külkereskedelmet, követelte a Birodalmi Bank devizamonopóliumát, a pénz- és bankügy államosítását, és egy belső valuta megteremtését. Ezek olyan pontok voltak, amelyeket össze lehetett vetni az NSDAP egyes programpontjaival, de leginkább Hjalmar Schacht Új Tervével mutattak rokonságot.⁴⁷ A német külpolitika ostromozását nem mulasztotta el Hans Krebs sem, aki szerint a birodalom „zseniális külpolitikája” nemcsak, hogy magára hagyta, de egyenesen eltaszította a határmenti és külföldi németiséget.⁴⁸

Az eddig elmondottakból azt a következtetést vonták le, hogy a térség problémái alapvetően két töről fakadtak: egyrészt Németország elhelyezkedéséből és saját problémáiból, másrészt az öt körülvevő országok problémáiból. A német politika – mint már volt szó róla – a közép-európai válságért előszeretettel tette felelőssé a háborút és az azt követő békeszerződéseket. A háborút követő hitelkihelyezés azt is lehetővé tette, hogy ezeket az országokat függőségbe vonják, gazdaságukat saját érdekeiknek megfelelően irányítsák. Ennek ellenére még sem sikerült konszolidálni a térséget, az ecélből rendezett konferenciák sorra kudarcba fulladtak. A nagyhatalmak által állított cél, hogy a térségben csak gazdasági érdekeket követnek, már önmagában ellentmondást sugallt, hiszen egyiknek sem voltak létfontosságú gazdasági érdekei a térségben.⁴⁹ Sem a vámuniós tervek, sem a Tardieu-terv, sem a magyar–osztrák tervek nem hoztak eredményt. Így a térség lakói maguk vették kezükbe sorsukat, s ez egyúttal a Népszövetség befolyásának csökkenését is eredményezte. A kisantant szorosabb együttműködése is ebből fakadt, hiszen a Népszövetség háttérbeszorulásával az Európát átható revíziós törekvések következtében a korábbinál nagyobb összetartást tartottak szükségesnek.⁵⁰

Stratégiai szempontból Németországot már a 19. század óta védhetetlen testnek minősítették háború esetén, de kereskedelmi szempontból is nagyon rossznak ítélték elhelyezkedését, mivel hiányoztak a természetes kiegészítései, vagyis a svájci hegyek, a Schelde, a Duna és a Duna torkolatvidéke, s az Isztria is. Miután ezek a területek hiányoztak, a legfőbb kereskedelmi cél ezek „megszerzésére” irányult, Németország ugyanis csakis az ezeken a területeken fekvő országok segítségével alkothatott természetes kereskedelmi övezetet, amelynek így nemzetek feletti álláspontra kellett emelkednie. Természetes kereskedelmi térség nélkül viszont a teljes nemzetgazdaság sem juthatott túl bénultságán.⁵¹

Nagy veszteség volt tehát, hogy a Rajna-vidékhez hiányzott a Rajna torkolatvidéke, Szilézia, Nyugat- és Kelet-Poroszország számára a lengyel és a litván háttérország, a délkeleti te-

⁴⁵ Spahn, *Mitteleuropa*, i. m., 4–5. o.

⁴⁶ Wulf Siewert, *Neue Wege der deutschen Außenpolitik* In: *Zeitschrift für Geopolitik*, 1932/6. sz., 321–324. o.

⁴⁷ Siewert, i. m., 321–324. o.

⁴⁸ Hans Krebs, *Panuropa oder Mitteleuropa?* Eher, München 1931, 7. o.

⁴⁹ Ld. még Franz Klein, i. m., 1010. o.

⁵⁰ Helmut Klein, i. m., 222–223. o.

⁵¹ Constantin Frantz, *Das Größere Deutschland*, hrsg. von Eugen Stamm. Wilh. Gottl. Korn Verlag, Breslau 1935, 273–274. o. Frantz működése még a 19. századra esett, de hatása a 20. század első felében is meglehetősen nagy volt, munkáit még a 20-as és a 30-as években is kiadták.

rületek számára a Duna és az Adria. A kontinentális Németország viszont nem tudott olyan könnyen változtatni a kereskedelmi kapcsolatain, mint például a tengeri országok, vagy kifejezetten Nagy-Britannia. Neki stabilizálnia kellett meglévő kapcsolatait, és ez akkor volt elérhető, ha azok az országok kapcsolódnak egymáshoz, amelyek kiegészítik egymást.⁵²

A kereskedelmi mellett a szélesebb értelemben vett gazdasági szempont is előtérbe került, hiszen a gazdasági világválság hatásai leginkább – legalábbis a német elemzők így látták – Németországban és a dunai térség államaiban jelentkeztek. Így ebben – a helyzetet optimistán megítélve – nemcsak nagy veszélyeket láttak a német gazdaság és politika számára, hanem nagy lehetőségeket is.

Megoldás nélkül?

Közép-Európa a Távol-Kelet mellett a világ egyik legveszélyesebb válságkatlanjává vált, s a problémák megoldásának elmaradása előbb vagy utóbb azzal fenyegetett, hogy Európa új és veszélyes konfliktusokba süllyed. Kifogásolták, hogy eddig csak tűzoltás folyt, amelyet a kontinens nyugati felől kiinduló kezdeményezések hatására tettek meg, s így mindig sikerült időleges nyugalmat teremteni. A térség agrárproblémái rendezésére összehívott konferenciák, a kölcsönök azonban nem sokat segítettek. A föld e részének politikai, gazdasági és szociális ellentétei miatt elég volt egy szikra, s a dolgokat nem lehetett többé jóvátenni. Tisztán szervezeti intézkedésekkel, Közép-Európa különböző, élesen elhatárolt érdekszférákra osztásával nem lehetett megoldást találni a problémákra. Az első és legfontosabb teendő a helyes diagnózis felállítása volt. A közép-európai szolidaritás azonban még mindig messze volt attól, mint azt a közös szükséghelyzet megkívánta volna.⁵³

A megoldásra viszont csak kevés konstruktív terv született, ami abból is adódott, hogy nem igazán fáradoztak azon, hogy felismerjék a betegség valódi helyét. Néhány szimptomát kezeltek, egy-két érdekkonfliktust megoldottak, megakadályozták az állami pénzügyek összeomlását. A 30-as évek közepére a kísérletek és a projektek ideje lezárulni látszott. A közép-európai gazdasági probléma jelentősen világosabbá vált, mert már csak arról volt szó, hogy a megmaradt két-három tervből szintézist készítsenek.⁵⁴

1933-ban még voltak pesszimista hangok a délkeleti piacokért folytatott harc megítélésében is. A nagypolitika Wilhelm Gürge szerint eredménytelenül zárult, de a harc még nem ért véget. A stresai konferencia volt az utolsó lépcső, de itt is csak formális határozatokat hoztak, amelyek kevés reménnyel kecsegtettek a délkeleti piacok megnyílása szempontjából.⁵⁵

A kísérletek valóban nem hoztak megnyugtató választ, egy jelentős részük egyáltalán nem, vagy csak részben került át a gyakorlatba. Ennek ellenére mégis szép számmal vállalkoztak rá, hogy utat mutassanak Közép-Európa és benne Németország számára is, még a 30-as évek közepén is. Ezek a hangok a harmincas évek közepétől akkor halkultak el, amikor körvonalazódott, hogy Németország e javaslatoknak a náci rendszerre szabott megvalósításán túl, egészen másként képzelte el a Közép-Európa feletti hegemoniát, mint a mérsékelt álláspont képviselői. Az általánosan elfogadott mérsékelt konzervatív és nemzetiszocialista szellemű, radikális megoldási kísérletek bemutatása a tanulmány sorozat harmadik részének lesz a feladata.

⁵² Uo., 274. o.

⁵³ Schacher, i. m., 1, 181. o.

⁵⁴ Uo., 16. o.

⁵⁵ Wilhelm Gürge, Deutschland und die Märkte in Südosteuropa. In: *Volk und Reich* 9, 1933, 107. o.